

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԱՍԱՆԵԱՆՑ

ԵՒ

ԻՐԱՆԻ ՆՈՒԱԾՈՒՄԸ ԱՐԱԲԱՅԻՆԵՐԻՑ

(Ա. Կրիմսկու)

Լաղարեան հեմարանի մասնադիտական դասարանների պրոֆ. Ա. Կրիմսկու այս ստուար դիրքը, in 8, բաղկացած է 416 էջերից. աղբիւրները մանրամասնօրէն չիշուած են տասն և հինգ էջերում (3—18) և են՝ հին լոյն և լատին պատմագիրներ. Պարսից, Ասորոց և Հայոց հեղինակներ, ի թիւս որոնց Եզնիկ, Եղիշէ, Սեբէոս, Մ. Խորենացի, հնախօսութիւն, հին դրամաթիկներ. արեւմտեան նորագոյն աղբիւրներից՝ Շպիգէլ, Ռօուլինսոն, Իւստի, Նեօլդեկէ, Բառուն, Կլինտոն, Հերցեր, Ռայթ և այլն:

Որովհետեւ Հայոց նոր գրականութեան մէջ շատ սակաւ տեղեկութիւններ ունին Հայաստանի հին դրացիների մասին, որոնք երկար տարիների ընթացքում ոչ միայն ազդել են մեր նախնեաց վրայ իրանց կուլտուրայով, այլ և աւատական դրութեան մէջ են պահել Հայաստանը կամ բոլորովին տիրապետելով՝ բաժանել են նրան իրանց մէջ, այս պատճառով ես կարևոր եմ համարում կանգ առնել չիշեալ գրուածքի վրայ և այնտեղից ամբողջ հատուածներ թարգմանել. իսկ այն դէպքերում, ուր պ. Կրիմսկի՝ Սասանեանց հարստութեան պատմութիւնը աւանդելիս, ակնարկներ է անում Հայոց վրայ, լրացնել մեր տօնմային պատմութիւնը Գարաջաշեանից, Գ. Պատկանեանից և այլ աղբիւրներից. միով բանիւ աշխատել լուսաբանելու հայ Արշակունեաց արտաքին մասամբ ներքին քաղաքականութիւնը երկու դրացի պետութիւնների վերաբերութեամբ, կ'յաջողուի՝

Մեծ հաճութեամբ տեղ ենք տալի մեր յարգ. աշխատակցի այս յօդուածին շնորհակալութեամբ. մի տեղ ստեղծել հեղինակը շտապել է Մ. Խորենացուն IX դ. հեղինակ լինելը վերջնական համարել. մինչդեռ, որքան մեզ յայտնի է, այդ խնդիրը դեռ երկար վիճաբանութեան նիւթ կարող է լինել, երբ լայն տեսնել մեր մի այլ յարգ. աշխ. գիտն. Նորայր Բիւզանդացու ընդարձակ ուսումնասիրութիւնն այդ մասին, ԽՍԲ.

արդեօք մեզ հաշտեցնել կրիմսկուն Գարազաշեանի հետ, թողնում ենք ընթերցողի դատողութեան:

Այս երկտող լառաշարանից լեռայ դառնանք կրիմսկու գրքին:

«Հայոց մատենադիրները, ասում է ռուս գիտնականը, բաւականին տեղեկութիւններ են բովանդակում իւրեանց զբոսածքների մէջ Սասանեանց հարստութեան մասին, որոնց վրայ յենլով պրօֆ. Բ. Պատկանեանը զրեց իւր հետեւեալ մագիստրոսական շարադրութիւնը՝ Опытъ Истории династии Сасанидовъ (փորձ Պատմութեան Սասանեան հարստութեան): Համեմատաբար Ասորոց հեղինակների հետ, հայ հեղինակները պակաս յուսալի աղբիւրներ են: Պարսկաստանի ասորիները նեստորական աղանդաւորներ լինելով՝ հռովմայեցւոց արեւելեան կայսրութեան ռսերիմ թշնամիներն էին, հալածուած հռովմայեցիներից և այլ պատճառով նոքա վայելում էին ոչ միայն Սասանեանց համակրութիւնը (փոքր բացառութեամբ), այլ և յարատեւ հովանաւորութիւնը. Հայերը, ընդհակառակն, ձգտում էին հռովմայեցւոց կայսրութեան կողմը, որի բնակիչների հետ հասարակական կրօնն էին դաւանում. ռուսի Պարսից կառավարութիւնը շատ խիստ կերպով էր վարւում Հայերի հետ և հայ պատմիչները—ոչ անհառ աղբիւրներ*) են պարսիկների վերաբերութեամբ: Բացի դորանից նոցա տեղեկութիւնները Պարսկաստանի բոլոր երևոյթների մասին աւելի պակաս են, քան Ասորոց մօտ, որոնց երկրումն էր գտնւում Սասանեանց թագաւորների բուն մայրաքաղաքը:

Բայց այսուամենայնիւ այնպիսի անուններ, ինչպէս Եղնիկ V դարու (զրադաշտականութեան պատմութեան համար), Ե-

*) Արշակունեաց շրջանի մեր պատմիչների անաչառութիւնը բուն հայ իշխանների մասին ևս շատ կասկածելի է. Փ. Բիւզանդ, Եղիշէ, Ղ. Փարպեցի սիրահար են Մամիկոնեան տոհմի, Մ. Խորենացին գովաբանում է Բագրատունեաց ցեղի իշխաններին. ռուբենի, կուսակցական ոգով են գրում. եթէ փոքր ինչ հեռու գնանք, մի քանի դար յետոյ, կտեսնենք Յովհան Մամիկոնեան եպիսկոպոսին, Յովհաննէս կաթողիկոսին, Թովմա Արծրունուն, Ստեփաննոս Օրբելեանին, որոնք գովում են Մամիկոնեան, Արծրունեաց և Սիւնեաց իշխանական տոհմերը:

ղիշէ (դատողութիւններ սասանական, մոգութեան քաղաքական դերի մասին), Սերէոս եպիսկոպոս VII դարու (Սասանեանց վերջին ժամանակի վերաբերութեամբ) — հեղինակաւոր են հանդիսանում: Չափազանց ընկած է այժմ ամենահռչակաւոր հայոց պատմագիր Մ. Խորենացու, ազգային «հայոց Պատմութեան» հեղինակի վարկը, ուր (պատմութեան մէջ) սփռուած են երբեմն տեղեկութիւններ Պարսկաստանի մասին: Առաջ կարծում էին, թէ Մովսէս Խորենացին ապրում էր V դարում: Այժմ կարելի է լիովին ապացուցուած համարել, որ նա ամենէին V դարում չէ ապրել և ժամանակակից չէ եղել հնագոյն անցքերի, այլ հաւաքել է ուրիշի հաղորդածները և այս թւում Յունաց: Ինչպէս այժմ (Գարազաշեան և Կառիբի նախածնունդութեամբ) վերջնականապէս ապացուցուած է պրոֆ. Գ. Խալաթեանցի մահրակրկիտ քննութեամբ, Մ. Խորենացին օգտուել է VII—VIII դ. աղբիւրներից. հետեւաբար, հարկ է եղրակացնել, որ նա գրել է VIII-դ վերջում կամ IX-ի սկզբում: Շատ կարեւոր է հին պարսից վէպի*) մասին այն տեղը Մ. Խորենացու մօտ, ուր նա հաղորդում է հին պարսկական դրոյցը Բիւրանայ Աժ-դահակի (Ջահակ), ինչպէս նորան կոչում է Մատեան թագաւորաց (Շահ-Նամէ) նաև Ռոստոմի մասին**)»:

Այժմ դիմենք բուն Սասանեանց պատմութեան, որ սերտ յարնչութիւն ունենալով հայոց պատմութեան հետ, միանգամայն նոր լոյս է սփռում նորա վրայ, լուսաբանում է հայոց քաղաքական անցեալ կեանքի շատ հանդամանքները: Ուշի ուշով կարդալով Կրիմսկու այս նշանաւոր երկը, մեր սակաւաթիւ բանասէրները կ'համոզուին, որ առանց ուսումնասիրելու՝ հայաստանի երկու դրացի մեծ կուլտուրական պետութիւնների, այն է՝ Պարսից Սասանեանց միահեծան տէրութեան և բիւզանդական էպիսթութեան պատմութեանը անհնար է հասկանալ մեր ազգային պատմութիւնը: Մեր նախնիքը անծեռնհաս եղան

*) Պարսից առասպելեաց:

**) Քանի որ Սերէոսը (VII-դ) ճանաչում է Մ. Խորենացուն, այս վերջինս չէր կարող ապրել VIII կամ IX դարում: Մ. Շ.

հզօր կենդրոնական իշխանութիւն ստեղծելու մայր երկրում: Հայր, ասում էր հանգ. պրօֆ. Բ. Պատկանեանը, միշտ հաւատարիմ ծառայ էր օտարին, և վատ տնտես իւր տանը: Բայց այն ժամանակից յետոյ երեսուն տարիներ են արդէն անցել և ներկայումս հայազիտութիւնը և արևելեան ազգերի պատմութիւնը ճոխացած են նորանոր ուսումնասիրութիւններով և հետազօտութիւններով, որոնցից դժուար էէ գուշակել, որ Սասանեանց օրերում հզօր հայաստանի գոյութիւնը ձեռնառու էէր ոչ Պարսից ոչ էլ Յունաց քաղաքական տեսակէտից: Յիշեալ երկու պետութիւնների զլխաւոր նպատակն էր տիրապետել Ասորիօրին և Միջագետքին, որոնց համար նոքա ամբողջ դարեր մրցում էին իրար հետ. ինքն ըստ ինքեան այստեղից պարզ է, որ կազմակերպուած, հզօր հայկական մի թագաւորութիւն անցնելով մէկի կամ միւսի կողմը, համաժայն իւր շահերին, շատ կըրժուարացնէր մրցակիցների գործը. ուրեմն, հարկը պահանջում էր «բառնալ 'ի միշոյ զհայս, որ և կատարուեցաւ 390 թուին բաժանելով հայաստանը իրանց մէջ: Արևելեան մեծագոյն մասը անցաւ Պարսից. իսկ արևմտեան փոքր մասը—Յունաց: Բայց չկանխենք պատմութիւնը և աշխատենք հակիրճ խօսքերով ամփոփել այստեղ ռուս հեղինակի երկի բովանդակութիւնը, մերթ րնդ մերթ լուսաբանելով մեր ազգային պատմութեան մութ կողմերը. մեր ասելիքը վերաբերում է յատկապէս Սասանեանց հարստութեան շրջանին՝ մինչև Արաբների պատմական ասպարէզ իջնելը:

«Սասանեանց ծագումը: Արտաշիր I (224—242) և նորա գծած սասանեան հարստութեան ընդհանուր բնաւորութիւնը:

Փարս նահանգը (Պերսիդա, կամ բուն Պարսկաստանը) Կիւրոսի և Դարեհի հայրենիքը, որտեղից ծագում էին նոյնպէս Սասանեանք, Արշակունեաց ժամանակ բաւականին անկախութիւն էր վայելում, ինչպէս առհասարակ ընդունուած էր պարթևական թագաւորութեան մէջ ուրոյն նահանգների վերաբերութեամբ: Երբորդ դարու սկզբում Քրիստոսից յետոյ, Փարսում կային բազմաթիւ մանր իշխաններ, որոնք, բնակուելով զանազան լեռնային խոռոչներում, միմեանց թշնամի էին հան-

շխանում: Ոմն Պապակ որդի թէ սերունդ Սասանի, աղգաւ Շիրազի արուարձանից, յաշողեցաւ տապալել Շիրազի իշխան Գողեհրին, որին ձառայում էր և բացի զորանից տիրեց Փարսի մայրաքաղաք Սասիրին (Պերսեպոլիս): Տակաւին իւր կենդանութեան օրերում Արշակունեաց արքունիքից նա կարողացաւ իւր որդու Շապուհի համար թագաւորութեան իրաւունքը ձեռք բերել: Բայց հաղիւ թէ Պապակը մեռաւ, նորա միւս որդին Արտաշիրը, ապստամբեցաւ եղբորից, յաղթեց նորան և ինքը դարձաւ թագաւոր (211), և շուտով իւր իշխանութեան տակ միացրեց ամբողջ Փարսը: Իւր ամենայն ձեռնարկութիւնների միջոցին Արտաշիրը աշխատում էր յենուել զրադաշտական հոգևորականութեան վրայ: Ժշմարիտ է, Զրադաշտի վարդապետութիւնը իրանում չէր հանդել ոչ մակեդոնական ոչ պարթևական տիրապետութեան միջոցին, Արշակունիք ինքեանք էլ դաւանում էին Զրադաշտի կրօնը, սակայն ոչ եռսնդուն կերպով: Ընդհակառակն Արտաշիրը յաճախ կրկնում էր. «ճգհը—նեցուկ է բազնի, իսկ բազինը—նեցուկ դահի.» Նա ճգնում էր ընդճճել իւր դաւանութիւնը մոզութեան և այսպէս ուղղակի Արտաշիրից է սկսում զրադաշտական մոզերի մոլեռանդ դասակարգի մշակումը, որ յետոյ այնքան նշանաւոր դեր խաղաց Սասանեան կայսրութեան մէջ և երեւելի հանդիսացաւ իւր անհամբերողութեամբ օտարահաւատների և աղանդաւորների վերաբերութեամբ: Իրան բաւականին զօրեղ համարելով Արտաշիրը պատերազմ սկսեց արշակունեաց ֆեոցեալ աւատական իշխանութիւնների դէմ (արեւելքում Կերմանի, արևմուտքում Սուգիանի և այլն) և յաղթելով նոցա, առանց դժուարութեան տապալեց Արշակունեաց իսկ հարստութիւնը: Ընդ ամենը տեղի ունեցան երեք պատերազմներ, որոնց վերջնում ընկաւ Արտաւան V-ը թագաւորը. նորա զլուխը Արտաշիրը, ըստ աւանդութեան, կոխոտեց ոտքերի տակ: Այդ վայրկեանից Արտաշիր I (224—242) դարձաւ արքայից արքայ և հիմնեց հռչակաւոր Սասանեանց հարստութիւնը:

Ես արդէն յիշեցի, շարունակում է պ. Կրիմսկին, որ Սասանեանց պետութեան բնորոշ տարբերութիւնը Արշակունիներից

կայանում էր հոգևորականութեան գերիշխանութեան մէջ։ Մի այլ յատկութիւնը սկսեալ նոյնպէս Արտաշրից — աւատական պետութիւնների ոչնչացման սխտեմն է, նոցա նահանգների դարձնելն և ջնշումն աւատական հարստութիւնների, վերջիններս Արտաշրից և յաջորդ Սասանեաններից թոյլատրուած էին միայն ծայրերի և սահմանակից նահանգների համար, զոր հայաստանի թաղաւորութեան (որի նուաճման մասին հոգ էր տանում Արտաշրի որդի Շապուհ Առաջինը), որպէս և արարական հեր իշխանութեան կամ թագաւորութեան (Յփրատ դէտի մօտ) կամ փոքր ինչ յետին ժամանակներում հեռաւոր արեւելեան երկիրների համար միշին Ասիայում։ Բայց թէպէտ բուն Իրանում ուրոյն աւատական հարստութիւնները ջնշուած էին, ուրիշ գէպքերում Արտաշրի և այլ Սասանեանների օրերում պետական կաղմակերպութիւնը տոհմատարակ ֆեոդալ նոյնը, ինչպէս որ էր Արշակունեաց ժամանակ։ Պետութեան Արշակունեաց բաժանումը 18 նահանգների (сатрапий) պահպանուեց և միայն Սասանեանց վերջին շրջանում դոքա միացան չորս փոխարքաների իշխանութեան տակ։ Դրան մեծամեծները կամ տեղական աւագանին (աղնուականութիւնը), որ կարելի է համեմատել Լեռնապահ միջին դարերի բարոնների հետ, պահպանեցին իրանց ոյժը և միշտ կարող էին սպառնալ արքայից արքաներին, այն տարբերութեամբ սակայն Արշակունեաց ժամանակից, որ Սասանեանց օրերում իրանց ազդեցութիւնը նոքա հարկադրուած եղան բաժանել հոգևորականութեան հետ։ Ի վերջոյ աւագանին հոգևորականութեան հետ միասին կաղմեց մեծամեծների դասակարգ։ Ինչպէս կտեսնենք ստորև, սասանեան թագաւորը ձգտում էր ինքնակալութեան, իսկ աւագանին և մոզերը ճշնում էին սահմանափակել արքայական ինքնակալութիւնը։ Այս երեւոյթը սասանեան պետութեան ներքին քաղաքական կեանքի գլխաւոր բովանդակութիւնն էր, որ սակայն, կորստաբեր չէր երկրի բարեկարգութեան համար։ Ընդհակառակն, թէ ներքին վարչութիւնը և թէ ելեմտից կառավարութիւնը հասցրած էր ներդաշնակ սխտեմն Արտաշրից սկսեալ, Իրանում հաստատուում էր անընդհատ բարեկարգութիւն, որ,

չորս դար յետոյ, երբ ընկաւ սասանեան հարստութիւնը, Պարսկաստանի մահմետական կառավարիչները իբրեւ կաղապար էին ընտրել իւրեանց համար, թէեւ չկարողացան հասցնել կարգը և նահանգների արդիւնաբերութիւնը այն կատարելագործութեան, ինչ որ սասանեանց օրերումն էին:

Դալով արտաքին քաղաքականութեան՝ կարելի է Արտաշրի թագաւորութեան միջոցին ականարկ տեսնել սասանեան պատմութեան յետագայ ընթացքի վերայ, Այն է՝ մի կողմից Սասանեանք պատերազմներ են մղում Հռովմայեցւոց կայսրութեան դէմ (ապա մասնաւորապէս, Հռովմայեցւոց արեւելեան կայսրութեան ալս. Բիւզանդիայի դէմ)՝ հայաստանի և Միջագետքի առթիւ. իսկ միւսից՝ արեւելեան բարբարոսների սպիտակ հոնաց (Հեփթաղների, Քուշանաց) դէմ: Կոռուի լարուած շրջանը բարբարոսների հետ (V-դ) խաղաղութեան շրջան է Յունաց համար: Այս չորեքդարեան կռուում Հռովմայեցւոց կայսրութիւնը ասպարէզ հանելով մի շարք ժիր ու տաղանդաւոր կառավարիչներ վերջ ի վերջոյ յաղթանակող կողմն էր հանդիսանում յսոսախ և այդ վիճակուեցաւ Արտաշրին փորձով տեսնել (233 թ), երբ նա միջամուխ եղաւ Հռովմայեցւոց ասիական երկիրները. բայց միևնոյն ժամանակ էլ Հռովմայեցւոց կայսրութիւնը միշտ պիտի նայէր Սասանեանց վրայ, իբրեւ արժանաւոր և հաւասար խնդրեանների վրայ, նա մանաւանդ այն պատճառով, որ Պարսից յաջողում էր ոչ սակաւ յոյն—հռովմայեցւոց չարաչար պարտութեան մատնել և անարգանքով ծածկել նոցա անունը: Դարեւոր կռիւր Հռովմայեցւոց կայսրութեան հետ ազդեցութիւն ունեցաւ սասանեան մայրաքաղաքի տեղի ընտրութեան վերայ ևս: Տեսականապէս մայրաքաղաք էր համարւում հին Ստահրը. այնտեղ էր և թագաւորական մեհեանը կրակի, ուր ի միջի այլոց կախ էին տալիս յաղթուած թշնամի թագաւորների զուխները. բայց իրօք, գործնականապէս Սասանեանց զխաւոր քաղաքը դարձաւ Արշակունեաց հին մայրաքաղաք Տիգրանը, որի մօտ, Տիգրիս գետի միւս ափում շինուած էր քաղաքիս միւս կէտը—Սելեկիա («Բեհ—Արտաշիր»): Հարուստ երկիրը, ուր կանգնած էր այս կրկնակի քա-

դաքը, չէր պատկանում Իրանին ոչ աշխարհականապէս, ոչ ազգադրականապէս, վասն զի այս տափարակը, Իրանի բարձրաւանդակից դուրս, սեմական բնակչութիւն ունէր յատկապէս. բայց պատերազմական զործողութեանց ասպարիզին մօտ լինելու անհրաժեշտութիւնը ստիպեց Սասանեաններին՝ Արշակունեաց օրինակով, բնակչութիւն հաստատել Տիգրոնում: Անընդհատ յարարերութեան արգասիքը հռովմայեցւոց հետ էր նաև կուլտուրական ակդեցութեան փոխարինութիւնը. պետական, զինուորական կազմակերպութեան, արհեստների արդիւնաբերութեան մէջ—ամենուրեք կարելի է նշմարել յոյն—հռովմայական կուլտուրայի մեծ ազդեցութիւնը Իրանի վրայ: Ինչպէս կտեսնենք ստորև Խոսրով Անդշիրվանը 540 թ. մտնելով Ասորիք և տիրելով Անտիօքին, նորա բնակիչներին գաղթել տուեց Տիգրոն և հօգ տարաւ, որ նոցա համար յատկացրած աւանում նոքա լիովին պահպանեն առաջուպէս յոյն—հռովմայական կենցաղավարութիւնը: Անկասկած է, որ Սասանեանց ժամանակ տեղի ունեցաւ Եւրոպական և ասիական Փօլկորի փոխարինութիւնը. հռովմայեցիք և յոյները չէին կարող չժանօթանալ Պարսկաստանի միջնորդութեամբ արևելեան, մասնաւորապէս հնդկական առևտրների ու վեպերի հետ և այլն. հաւասար կերպով և պէս պէս յոյն—հռովմայական սիւժետներ պիտի մտնէին արևելք, այս թւում և չնդկաստան:

Արդ զննելով Սասանեանց հարստութեան հիմնադրի թագաւորութիւնը, ես ցոյց տուի, թէ հոգևորականութեան և աւագանու ազդեցութիւնը պետութեան ներքին կեանքի վրայ, պատերազմները յոյն—հռովմայեցւոց և միջինասիական բարբարոսների դէմ արտաքին կեանքում—այն երևոյթներն են իւրեանց հետևանքներով, որոնք բնորոշում են սասանեանց պատմութիւնը: Այնուհետև յարգելի պրօֆեսորը խոստանում է իրողութիւնները աւանդել դարուց դար:

Ինչպէս ընթերցողը լիշում է, Արտաշրի պատմութեան ընթացքում պ. Կրիմսկին երկու անգամ ակնարկեց Հայաստանի վրայ: Կանգ առնենք այստեղ և տեսնենք, թէ ուր էին թագաւորում այն ժամանակ Հայաստանում և վերջինս վայելում

էր արդեօք անկախութիւն: Պահլաւունի ցեղի թագաւորութիւնը կործանելուց լեռոյ Պարսկաստանում, Արտաշրի առաջին դործը եղաւ աշխատել տապալելու նաեւ Հայոց Արշակունի հարստութիւնը Հայաստանում, ուր այդ միջոցին թագաւորում էր Տրդատ II Խոսրովը, (որդի Վաղարշի, մեռած բանաւում 216 թ), որ իւր թագը ստացել էր 218 թ. Անտոնինոս Կարակալայի լաջորդ Մակրինոս կայսրից: Ըստ Դիոնի, ասում է Գարաբաշեանը (տե՛ս. Քննական պատմ. Հայոց. մ. II էջ. 268) Արտաշիր իւր թագաւորութեան սկզբում (226 թ.) արշաւելով Հայաստան, մեծ ընդդիմութեան հանդիպեցաւ այն ժամանակի թագաւորի կողմից, որի մօտ ապաւիտած էին Արտաւան V-ի որդիքը: Այն թագաւորն էր Տրդատ II, որդի Վաղարշի: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ Արտաւանի որդիքը՝ ապաւինելով Տրդատ II-ին կամ Խոսրովին, այնպիսի սոստկութեամբ ընդդիմացան Արտաշիրին. վասն զի երկու թագաւորներ Տրդատ II (ըստ ազգային աւանդութեան Խոսրով) և Արտաւան, ինչպէս երևում է, մօտ ազգականներ էին, հաւանականապէս եղբայրներ իսկ: Ադաթանդեղոսի «եղբայրութիւն ազգականութեան» և Նղիշէի նամակի «հօրեղբայր» բառերին նայելով, մեր պատմութեան առաջին մասում (էջ 86, 87) ասացինք, որ Արտաւան և Խոսրով եղբայրներ էին: Ինչեւիցէ Արտաշիրը, ըստ Դիոնի, աեսնելով Հայոց և Մարաց ընդդիմութիւնը, գնում է ժողովելու աւելի շատ զօրք Պարսից արեւելեան սահմաններից և (230—234) պատերազմներ է մղում Հռոմվայեցւոց կայսր Ադեքսանդր Սևերոսի դէմ, որին, ինչպէս երևում է, Հայերը դաշնակից էին: Մաքսիմինոս թրակացու կայսր ժամանակ (235—238) մենք գտնում ենք, որ Հայերը օգնական նիզակակից էին նորան Գերմանացւոց պատերազմի միջոցին (236 թ): Դորանից դժուար չէ գուշակել, որ Հայաստանը բաւականին ունկախութիւն էր վայելում Հռոմվայեցւոց ազդեցութեամբ: Գարաբաշեանը Արտաշրի մահը դնում է 235—238 թուականներում, երբ նա պատրաստում էր նոր լարձակում գործելու Հայոց և Հռոմվայեցւոց վրայ. այն ինչ ըստ Կրիմակու Սասանեանց հարստութեան հիմնադիրը մեռաւ

242 թ. և նորան յաջորդեց որդին Շապուհ I (242—272),
 Հռովմայեցւոց և Յունաց մօտ Սապոր: Սա շարունակեց հօր
 Արտաշէրարշաւանքները. Արտաշէր պարտութիւն կրելով 233 թ.
 Ադքսանդր Սէերոսից, կրկին միջամուխ եղաւ Հռովմայեցւոց
 երկիրները Մաքսիմինոսի օրերում (236—238) և նորան յա-
 ջորեցաւ հիւսիսային Միջագետքում տիրել երկու ամրոցներին՝
 Մծրնին և Խառանին: Շապուհ Առաջին արշաւելով Ասորիք՝
 հասաւ մինչև Անտիօք (242): Գորդիանոս III-ը արտաքսեց նո-
 րան, յետ խեց Միջագետքում վերոյիշեալ երկու ամրոցները և
 վնուեց յառաջ ընթանալ Եփրատի ափերով և տիրել Տիգրոնին:
 Այն տեղում, ուր Խաբոր գետը թափուում է Եփրատի մէջ,
 Գորդիանոսը սպանուեց իւր թիկնապահների հրամանատար
 արաբացի Փիլիպպոսի ձեռքով 244: Սպանիչը իրան կայսր հրա-
 չակելով, ամօթալից դաշն խաղաղութեան կապեց Շապուհի
 հետ, և զիջեց նորան Հայաստանը և Միջագետքը: Խաղաղու-
 թիւնը աւեց մի քանի տարի. բայց 251 կամ 252 թ. Շապուհ,
 օգուտ քաղելով Հռովմայեցւոց ներքին խռովութիւններից, նո-
 րոգեց պատերազմը և արշաւեց դէպի Ասորոց երկիրը: Մի
 ասորի Կիրեսադ առաջնորդեց Պարսից մինչև Անտիօք: Վերջա-
 պէս Վաղերիանոս կայսրը դուրս եկաւ Պարսից, բայց քանի մի
 պատերազմական գործողութիւններից յետոյ Միջագետքում,
 Եփեսիայի մօտ գերի ընկաւ Շապուհի ձեռքը 260 թ. և գե-
 րութեան մէջն էլ մեռաւ: Այս դէպքից խրախուսուած Շապուհ
 յառաջ խաղաց դէպի փոքր Ասիա. սակայն պարտութիւն կրե-
 լով Հռովմայեցւոց Բաղդիստա զօրավարից, երբ վերադառնում
 էր Պարսկաստան, ենթարկուեց անակնկալ նոր յարձակման Պալ-
 միւրայի իշխան Ուրենատոս II կողմից և չարաչար չարդուեց.
 արքայական կանանցի մէկ մասը քնաց յաղթողի ձեռքում: Դո-
 րանից յետոյ Ուրենատոս II-ը երկիցս պաշարեց Տիգրոնը: Ո-
 րովհետեւ Պարսկաստանը չունէր մշտական զօրք, Շապուհը ա-
 ռաջին պարտութիւնից յետոյ, որ կրեց Պալմիւրայի իշխանից,
 ընդմիշտ հրաժարուեց բիւզանդական երկիրներին տիրելու փոր-
 ձերից և թոյլ տուեց Հայոց անցնել Հռովմի կողմը: Այնուհետեւ

լքնթացս երեք հարիւր տարիներէ Պարսիկները էլ ոտք չիօխեցին Ասորիք մինչև Կաւաստ I և Խոսրով I-ին:

Պետութեան մէջ Շապուհ հռչակուեց իւր շինարար գործունէութեամբ. նա մեծամեծ շէնքեր կառուցեց Շուշտերում (Սուզիանա), կանոնաւոր ոռոգման համար Կարուն գետի չրերով դաշտերը ու այգիները. նոյն տեղում նա շինեց դունդե-Շապուհ քաղաքը, որ առաջին Արքայանոցն օրերում համաշխարհային հռչակ ստացաւ, իբրև ուսումնական կենդրոն, ուր նեստորական քրիստոնէից զեկաւարութեամբ ծաղկում էին յունական գիտութիւնները և արարական ամիրապետների ձեռքով հիմնուած էր բժշկական քարծր ուսումնարան, որի վարիչն էր Բոխտիշու բժշկական սերունդը: Նոյն Շապուհի օրերում աշկարայ կերպով քարոզւում էր Մանի պարսկի աղանդը, անարդեւ տարածուելով ամենուրեք, մինչև որ ինքն Մանին վերջապէս մոդերի զրդմամբ Վասա 1-ի հրամանով մօրթաղերծ եղաւ և սպանուեց: Ահա այս է Շապուհի թագաւորութեան էական կէտերը, ըստ Կրիմսկու:

Մենք վերը տեսանք, որ հռովմայեցւոց ազդեցութիւնը չայաստանում վատարի Փիլիպպոս կայսեր շնորհիւ միառժամանակ փոխարինուեց պարսկականով: Բայց ինչ եղաւ Տրդատ II-դ Խոսրով և ո՛վ յաջորդեց նորան՝ օտարազգի պատմագիրները չեն լիշում: 218-ից, երբ Տրդատ II թագ ստացաւ Մակրինոսից մինչև Վաղերիանոսի գերութեան տարին՝ 260 թ. մենք գտնում ենք Արտաւազդ անունով մի թագաւոր հայոց, որի նամակից, գրուած Շապուհին, պարզ երևում է, որ հայերը նիզակակից էին Պարսից մինչև Աւրելիանոս կայսրը (270—275): Յիշեալ նամակը Գարաջաշեանը մէջ է բերում թարգմանութեամբ լատին պատմիչ Տրեբեղլիոս Պողիոնից և է հետևեալը.— «Արտաւազդ Արքայ հայոց գրեաց առ Շապուհ. «Ուրախ եմ ընդ փառս քո, այլ երկնչիմ թէ արծարծեցեր դուր պատերազմի մանաւանդ քան յաղթեցեր: ԶՎաղերիանոս խնդրեսցեն և՛ որդի նորա, և՛ թոռն, և՛ զօրավարք հռոմայեցւոց, և՛ համօրէն Գաղղիա, և՛ Ափրիկէ ողջոյն, և՛ բովանդակ Սպանիա, և՛ ամենայն Իտալիա, և՛ ամենայն զօրք, որ են 'ի

Լիւրեկ և յարեւելս և 'ի Պոնտոս դաշնակիցք հռոմոց կամ ընդ իշխանութեամբ նոցա: Կալար դու զայր ոմն ծեր, և յարուցեր հակառակ քեզ զամենայն ազգս երկրի, թերևս և հակառակ մեզ՝ որ առաքեցաք քեզ օգնական. դրացի քո եմք և կրեմք հանապաղ վիշտս, յորժամ կռուիքդ ընդ միմեանս» (Գորազ. Բնն. պատմ. մ II էջ 274):

Բայց դառնանք այստեղ Պարսից պատմութեան, որ աւանդում է պրօֆ. Կրիմսկին: Շապուհին կարճ միջոցում յաջորդեցին՝ «Որմիդդ I (272—273), Վռամ I (274—277), Վռամ II-րդ (277—293), Վռամ III-դի (293) և Ներսեհի (293—303) թագաւորութիւնը հետաքրքիր է միայն հռովմայեցւոց յարաբերութիւնների շնորհիւ. Վռամ III-դի հետ պատերազմեցին Պրորոս և նորա յաջորդ Կարոս. այս վերջին կայսրը արդէն տիրել էր Տիգրոնին, բայց յանկարծակի մեռաւ. Ներսեհ փոքր մի յաջողութիւնից յետոյ, շարդուեց հայաստանում Դիոկղեստիանոսի կեսար Գտղերիոսից, որ ղեկավարւում էր Դիոկղեստիանոսի—հռովմայեցւոց հռչակաւոր կայսեր (284—305) հրահանգներով, որ նոր դարագլուխ սկսեց հռովմայ պատմութեան մէջ. Ներսեհի կանայք և որդիք գերի ընկան և այս ժամանակ խաղաղութեան դաշն կապուեց (298), որ տևեց 40 տարի (մինչև Շապուհ II-ի պատերազմը): Այդ դաշին զօրութեամբ Պարսկաստանը հրաժարուեց հայաստանից և Միջագետքից և մինչև անգամ զիջեց Տիգրիսի ձախ ափի մի մասը մինչև Բուրդիստան (մասն այսպէս ասած Փոքր Հայոց)»:

Մ. ՇՈՎՐԵԱՆ

Կը ջարդանակուի